

1. ФОНЕТИКА

Фонетика - дефиниција, подела и област изучавања фонетике, говорни органи; Гласовни систем - подела гласова српског језика, гласовне промене и алтернације, акценат

ФОНЕТИКА

ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЈА - ДЕФИНИЦИЈА

Фонетика је део науке о језику који проучава гласове и њихове промене. Она описује физиолошку и физичку страну гласова. Под физиолошком страном подразумевамо артикулацију гласова, тј. положај говорних органа при изговору, а под физичком страном подразумевамо физичке особине гласа, тј. висину, јачину, трајање и боју. Дакле, *фонетика* је језичка дисциплина која се бави гласовима према њиховом изговору, проучава њихов постанак, природу и промене. Најмања гласовна јединица која разликује значење је *фон*.

Гласовима, као носиоцима значења бави се посебна грана науке о језику – *фонологија*. *Фонологија* је део науке о језику који пручава гласове као говорне јединице за обележавање разлике у значењу. Глас с том функцијом у језику зове се *фонема*.

ФОНЕТИКА – ПОДЕЛА И ОБЛАСТ ПРОУЧАВАЊА

Језичко комуницирање међу људима подразумева постојање једног *система* састављеног од ограниченог броја *елемената* који се међусобно разликују по одређеним својствима. Те разлике међу елементима морају бити сталне да би систем могао да функционише. Елементи који се користе у говорном језику су *гласови* ил групе гласове и те јединице морају бити различите у толикој мери да их људско ухо са лакоћом може разликовати, а са друге стране да их говорни органи могу артикулисати тако да се лако распознају.

Јединице нижег ранга у језичком систему, тј. *гласови*, служе за формирање јединица вишег реда, тј. морфеме, речи, реченице итд.

Основни *аспекти* фонетике су:

1. *Артикулациони* (физиолошки) који се бави говорним органима и начину на који настају гласови
2. *Акустички* који посматра физичку структуру гласова и начин на који ухо реагује на њих

3. *Функционални* који се бави практичним функционисањем гласова у говорном језику.

Осим побројаних аспеката, предмет фонетике чине *гласовни састав слога и речи, акценат и интонација и ортоепија*.

ПОДЕЛА ФОНЕТИКЕ:

1. *Општа фонетика* – проучава акустичке и артикулационе могућности и говорни апарат.
2. *Описна или дескриптивна фонетика* – изучава фонетске карактеристике једног језика или дијалекта.
3. *Еволутивна или историјска фонетика* – изучава фонетске промене са гледишта развоја језика.
4. *Нормативна фонетика* или *ортоепија* – прописује правила која одређују коректан изговор и употребу гласова језика.

ГОВОРНИ ОРГАНИ

Говорни апарат (говорни органи) чини систем органа којима је говорна активност секундарног карактера. Ови органи су најпре имали друге функције физиолошке по карактеру, али касније су прилагођени говору.

Говорна активност обавља се органима дисајног и пробног тракта.

Говорни органи људског организма деле се у 3. групе:

1. *Плућа, трбушни мишићи са дијафрагмом и душник* – функција им је да прикупљају и истисују ваздух.
2. *Гласне жице, језик, задње и предње непце, алвеоле (десни), зуби и усне* – њиховим покретима се изазива таласање ваздушне (фонационе) струје.
3. *Три дупље: ждреона, носна и усна дупља* – имају функцију резонатора.

Плућа – орган сунђерасте грађе симетрично постављен у грудном кошу. Стискајући се истискују из себе ваздух потребан за стварање гласова. Кад се дијафрагма подигне и ребра спусте, порасте притисак и ваздух се истискује. Овај процес назива се експирација или издисај, а супротан инспирација или удисај.

Душник је хрскавичава цев састављена од пршљенова. Горњи и шири део душника назива се *гркљан*.

Гласне жице (гласници, гласиљке) су два дубљаства кожна мишићна набора у гркљанској дупљи. Оне су најважнији орган говорног апарата. Затежу се и опустају приближавајући се и одаљавајући се један од другог. Ово треперење може бити јак брзо- код мушкараца 100, код жена 200, код деце 300-400 трептаја у секунди. Треперењем гласник жица настаје звук.

Језик је захваљујући својој грађи врло покретан орган. Својим покретањем он мења облике резонатора (усне дупље), усмерава фонациону струју и ствара препреке.

Непце – свод усне дупље чине непца: *предње*, анатомски тврдо (лат. *palatum*) и *задње*, анатомски меко (лат. *velum*). Задње или меко непце је мало покретљиво и значајни је за формирање гласа.

Алвеоле су испупчени део поред зуба, тј. *десни*.

Вилице – горња вилица је непокретна, а доња покретна и то хоризонтално и вертикално. Вилични угао утиче на величину усног резонатора и његов отвор.

Зуби су усађени у алвеоле вилица и образују два параболчна лука: горњи и доњи.

Усне – доња и горња усна су покретни део говорног апарата састављена од једног кружног мишића са системом других и врло су значајне за артикулацију.

Дупље – усна носна и ждреона дупља служе као резонатори за појачавање и уобличавање гласова. Облик моће да мења само усна дупља, зато је и најзначајнија при артикулацији.

АКУСТИЧКЕ ОСОБИНЕ ГЛАСОВА

Треперењем гласних жица настају различити *таласи* у зависности од тога да ли је треперење аperiodично или периодично (као клатно).

Покрет од равнотежног положаја до максималне удаљености назива се *периода*, а максимална удаљеност до равнотежног положаја је *апериода*.

Физичке особине гласних жица, тј. маса, запремина, облик, величина, утичу на квалитет звука.

Гласови имају 4 најважније акустичне особине, а то су *висина*, *јачина*, *трајање* и *боја*.

Висина гласа – свако тело које трепери поседује специфичну учесталост треперења. Број треперења у јединици врмеена назива се фреквенција. Величина од 1

трептаја у секунди назива се херц (Hz) и основна је јединица за мерење фреквенције. Без обзира на друге акустичке особине треперећег тела иста фреквенција даје увек исти тон. Што је већа фреквенција, добија се виши тон и обрнуто.

Јачина гласа – зависи од величине амплитуде (гласних жица), а ова од снаге побуде која изазива треперење. Што је јача фонациона струја, већа је и амплитуда и обрнуто. Јачина гласа је пропорционална квадрату амплитуде (2 пута већа амплитуда, 4 пута већи глас). Ово је физичка јачина гласа и она се мери ватима (W), а постоји и специфична јачина гласа и она се мери децибалима (Db).

Трајање гласа – опозиције које се успостављају међу гласовима једнога језика заснивају се не само на квалитативним разликама, него и на њиховом трајању. Ако изузмемо прегадне консонанте, све остале гласове српског језика можемо у принципу продужити и то сразмерно количини фонационе струје којом у датом тренутку располажемо (и преградни консонанти се могу продужити уколико се продужи време трајања преграде). У разговорном језику трајање гласа зависи од темпа говора, дужине изговорене речи и сл.

Боја гласа или тембр (франц. timbre) зависи од резонатора (величине и облика, нпр. смањењем запремине резонатора повећава се фреквенција тј. добија се виши тон и обрнуто). Постоји и појам индивидуалне боје гласа тј. карактеристичног тембра сваког појединца који је условљен индивидуалним анатомским особеностима.

ГЛАСОВНИ СИСТЕМ

1. ПОДЕЛА ГЛАСОВА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У српском језику има 30 гласова: 5 самогласника и 25 сугласника.

Самогласници (вокали) су *a, e, u, o, y*. Према вертикалном положају језика при изговору делимо их на високе, средње и ниске, а по хоризонталном положају језика при изговору на вокале предњег, средњег и задњег реда (види табелу). У српском језику самогласници су носиоци слога.¹

	предњи	средњи	задњи
високи	<i>И</i>		<i>У</i>
средњи	<i>Е</i>		<i>О</i>
ниски		<i>А</i>	

Сугласници се деле на шумне сугласнике (консонанте) и гласнике (сонанте).

Сонанти српског књижевног језика су гласови: *в, р, ј, л, љ, н, њ, м*. У зависности од препреке они се деле на *уснено-зубне (в), алвеоларне (п, л, н), предњонепчане (ј, љ, њ), уснене (м)*. Сонанти су по звучности и по пролазу ваздушне струје сродни самогласницима.

Консонанти су прави шумни сугласници, при чијем изговору се ствара препрека ваздушној струји и ствара се јак шум. При артикулацији гласнице могу, а и не морају, треперети, па зато консонанти могу бити звучни (шум праћен тоном) или беззвучни (чист шум). У српском језику постоје парови звучних и беззвучних сугласника који су представљени у табели.²

звучни	<i>Б</i>	<i>Д</i>	<i>Г</i>	<i>Џ</i>	<i>Ђ</i>	<i>З</i>	<i>Ж</i>	-	-	-
беззвучни	<i>П</i>	<i>Т</i>	<i>К</i>	<i>Ч</i>	<i>Ћ</i>	<i>С</i>	<i>Ш</i>	<i>Ф</i>	<i>Ц</i>	<i>Х</i>

Према месту изговора, тј. месту на којем се ствара препрека ваздушној струји, сугласници се деле на *двоуснене, уснено-зубне, зубне, алвеоларне, предњонепчане* (могу

¹ Слог је гласовна јединица која се остварује једним артикулационим замахом. Носиоц слога је самогласник (може бити и сонант р, ретко остали). Према завршетку слог може бити отворен (завршава се на самогласник) или затворен (завршава се на сугласник). (Станојчић, Поповић 2004, стр. 37)

² Шумни сугласници *ф, ц, х* немају своје звучне парњаке

бити тврди и меки) и задњонепчане. Подела према месту изговора је приказана у следећој табели.³

уснени		језични			
двоуснени	уснено- -зубни	зубни	предњонепчани		задњонепчани
			тврди	меки	
<i>Б, П</i>	<i>Ф</i>	<i>Д, Т, Ц, З, С</i>	<i>Џ, Ч, Ж, Ш</i>	<i>Ђ, Ћ</i>	<i>Г, К, Х</i>

2. ГЛАСОВНЕ ПРОМЕНЕ И АЛТЕРНАЦИЈЕ

Када се при промени или грађењу речи одређени гласови нађу у непосредном додиру, они утичу један на други и долази до гласовних промена. Неке од промена су историјске, а неке се врше и данас кад се испуне одређени услови. Резултати гласовних промена су гласовне алтернације, тј. смењивање различитих гласова на истом месту у речи.

2.1. Једначење сугласника по звучности

Ова гласовна промена догађа се када се један до другог нађу шумни сугласници различити по звучности. Тада се први мења под утицајем другог, тј. прелази у свог (без)звучног парњака, нпр. *вராбац : врапца, сладак : слатка, топ : тобица, наручити : нарубина*. (в. парове звучних и беззвучних шумних сугласника у наведеној табели).

Једначење сугласника по звучности се у говору увек одвија, али у писању постоје случајеви када се оно не бележи, а то су: а) звучно *д* остаје неизмењено испред беззвучних *с, ш*: *председник, одслужити, предшколски* итд. б) звучно *ђ* остаје неизмењено испред суфикса *-ство*: *вођство*.

2.2. Једначење сугласника по месту изговора

³ За посматрање гласовног система српског језика битно је још истаћи и мекоћу самогласника (консонаната и сонаната), због тога што има важну улогу у категорији морфологије, према томе, осим меких консонаната *ђ* и *ћ* који су у табели као такви означени, треба подвући и предњонепчане сонанте који су увек меки а то су *ј, љ, њ*. Према томе, српски језик има 5 меких сугласника: *ђ, ћ, ј, љ, њ*.

Кад се у промени или творби речи зубни сугласници *с* и *з* нађу испред предњонепчаних сугласника *ђ, ђ, ч, џ, љ, њ, ш, ж* претварају се у предњонепчане сугласнике *ш* и *ж*. То се дешава зато што *с* и *з* померају свој изговор на предње непце. На пример: *с-чепати – шчепати, промис-лити – промишљен, паз-ити – пажљив* итд.

До промене *с* и *з* у *ш* и *ж* испред *љ* и *њ* не долази када се а) приликом творбе слагањем, када се први део сложенице завршава на *с, з*, а други део почиње сугласницима *љ, њ*: *раз-љути-ти, из-љубити, из-њушкати* итд. б) када се, у (и)јекавском иговору, *с* и *з* нађу испред *љ* и *њ* настали од *л* и *н* и старог кратког јата: *последњи* (екавски *последњи*), *сњежан* (ек. *снежан*) итд.

Једначење сугласника по месту изговора обухвата и промену *н* у *м* испред *б* (када је реч добијена извођењем, тј. када суфикс почиње на *б*): *стан – стамбени, прехрана – прехрамбени, зелен – зелембаћ* итд.⁴

2.3. Палатализација

Ово је једна од историјских промена која се дешава када су задњонепчани сугласници *к, г, х* у одређеним условима померили свој изговор на предње непце и постали сугласници *ч, ж, ш*, тако да данас имамо алтернације сугласника *к : ч, г : ж, х : ш*. Ове промене се дешавају у следећим случајевима:

а) у вокативу једнине именица мушког рода које се у номинативу једнине завршавају сугласницима *к, г, х*: *јунак – јуначе, бог – боже, дух – душе*.

б) у облицима множине именица *око, ухо*: *очи, очију* итд.; *уши, ушију* итд.;

в) у презенту глагола чија се инфинитивна (аорисна) основа завршава сугласницима *к, г, х*, али само испред самогласника *-е*: *вук-(ох) – вуч-ем, стриг-(ох) – стриж-ем, врх-(ох) – вршем*.⁵

г) у грађењу речи, испред суфикса као што су *-ак, -ан, -ић, -ица, -ина, -и(ти)* итд.: *ђак – ђачић, вук – вучић, прах – праишак, страх – страишан* итд.⁶

⁴ Ова промена се не бележи, иако се у говору догађа, када се иза *н* нађу *б* или *п* у творби речи слагањем: *једанпут, странпутица, ванбродски* итд.

⁵ Треће лице множине ових глагола, где је наставак *-у*, гласи *вуку, стригу, врху*.

⁶ У неким случајевима постоје двојаки облици – и са алтернацијом и без ње: *рук-(а) – руч-ица/рук-ица, ног-(а) – нож-ица/ног-ица*

2.4. Сибиларизација

Сибиларизација је историјска гласовна промена у којој се задњонепчани сугласници *к, г, х* мењају у пискаве зубне сугласнике *ц, з, с*. Данас се резултати ове гласовне промене виде као гласовне алтернације *к : ц, г : з, х : с*. Ове алтернације се јављају у следећим случајевима:

- а) у дативу и локативу једнине именица женског рода које се у номинативу једнине завршавају на *-а* а чија се граматичка основа завршава на *к, г, х*: *девојка – девојци, мајка – мајици, рука – руци, оловка – оловци* итд. Али, у многим случајевима до ове алтернације не долази и то у личним именима, када се мења значење речи, када је реч тешка за изговор или звучи необично: *Зага – Заги, коцка – коцки, бака – баки, Београђанка – Београђанки* итд.⁷
- б) у номинативу, вокативу, дативу, инструменталу и локативу множине именица мушког рода које се у номинативу једнине завршавају на сугласник *к, г, х*: *јунак – јунаци, орах – ораци, орасима* (али, акузатив множине гласи *јунаке, орахе*, без промене је).
- в) у императиву и имперфекту неких глагола: *пеци, пецијах* (од *пек-ох*)
- г) у грађењу несвршених глагола од свршених: *клицати* (од *кликнути*), *дизати* (од *дићи – диг(ох)*), *издисати* (од *издахнути*).

2.5. Јотовање

Јотовање је такође историјска гласовна промена при којој су ненепчани сугласници *с, з, т, д, л, н*, у додиру с предњонепчаним сугласником *ј*, прешли у предњонепчане сугласнике *ш, ж, њ, љ*, задњонепчани сугласници *к, г, х* прешли у предњонепчане *ч, ж, ш*, уснени сугласници *п, б, в, м* дали сугласничке групе *пљ, бљ, вљ, мљ*, а сугласник *ц* прешао је у *ч*. Као резултат ових гласовних промена данас се јављају различите гласовне алтернације, које се јављају у следећим случајевима:

- а) у компаративу придева: *брз – бржи, висок – виши, тврд – тврђи, љут – љући, бео – бељи, црн – црњи, јак – јачи, груб – грубљи, туп – тупљи, тих – тиши, дуг – дужи* итд.

⁷ У неким случајевима могући су двојаки облици: *епоха – епохи / епоси, битка – битки / бици, приповетка – приповетки / приповеци*

б) у презенту глагола: *везати – вежем, писати – пишем, глодати – глођем, метати – мећем, млети – мељем, зобати – зобљем, викати – вичем, храмати – храмљем, махати – машем* итд.

в) у трпном придеву глагола: *родити – рођен, воleti – вољен, хранити – храњен, носити – ношен* итд.

г) у имперфекту глагола: *градити – грађах, млатити – млаћах, пазити – пажах, носити – ношах, палити – паљах, славити – слављах* итд.

д) у инструменталу једнине именица женског рода на сугласник: *глад – глађу, смрт – смрћу, со(л) – сољу, крв – крвљу* итд.

ђ) у творби именица, придева и глагола: *прут – пруће, корен – корење, грм – грмље, рука – ручица, нога – ножурда, пиле – пилећи, говедо – говећи, изградити – израђивати, исхранити – исхрањивати, понизити – понижавати* итд.

е) група *ст* у глаголима пустити, крстити, спустити, гостити, у оним облицима где се у глаголима родити, млатити, павтиит налазе јотовани алтернанти *ћ* и *ђ*, алтернира са *шт* или *шћ*: *пустити – пуштен – пуштах – пуштати* итд.

У књижевном језику (и)јекавског изговора врши се јотовање сугласника *л* и *н* у речима као што су *љепота* (ек. *лепота*), *њезан* (ек. *нежан*), док остали сугласници остају неизмењени: *девојка, тјерати, бјежати, сјекира, изјести* итд.

2.6. Непостојано *а*

Непостојано *а* је такво *а* које се у неким облицима једне речи јавља, док га у другим облицима исте речи нема. То су речи чија се основа завршава сугласничком групом, а непостојано *а* се појављује између последњег и претпоследњег сугласника. Ова промена се догађа у следећим случајевима:

а) у номинативу једнине и генитиву множине неких именица мушког рода (у другим падежима једнине и множине нема непостојаног *а*): Н.јед. *ловац*, Г.јед. *ловца*, Д.јед. *ловцу*, Н.мн. *ловци*, Г.мн. *ловаца*, Д. мн. *ловцима* итд.

б) у генитиву множине неких именица женског и средњег рода (у другим падежима једнине и множине нема непостојаног *а*): *девојка – девојака, битка – битака, писмо – писама, копље – копаља* итд.

в) у номинативу једнине мушког рода неодређеног вида придева (у другим падежима једнине и множине нема непостојаног *а*): *добар – доброг – добри – добра*.

г) у разним глаголским облицима: *јесам – јесмо, стигао – стигла, ишао – ишла* итд.

ђ) у неким предлозима испред појединих речи како би се олакшао изговор: *са сестром, са женом, са мнош, уза стену, кроза зид* итд.

е) у неким глаголским префиксима: *раз-лити, раза-брати, из-гонити, иза-слати* итд.

2.7. Промена л у о

Ова гласовна промена се одиграла у прошлости језика, и то када се л нашло на крају слога. Као резултат ове промене даас се о јавља уместо л у следећим случајевима:

а) у номинативу једнине неких имница: *пепео – пепел-а, део – дел-а, мисао – мисл-и* итд.

б) у облику једнине мушког рода радног глаголског придева: *радио – радил-а – радили*, или мушког рода придева: *бео – бел-а*

в) у именицама изведеним од радног глаголског придева суфиксом *-ница*: *радио-ница*

г) у именицама изведеним од радног глаголског придева суфиксом *-ац*, у свим падежима осим у номинативу једнине и генитиву множине: Н.јед. *ронилац*, Г.јед. *рониоц-а*, Д.јед. *рониоц-у*, Н.мн. *рониоц-и*, Г.мн. *ронилац-а*, Д.мн. *рониоц-има* итд.

д) у неким речима изведеним суфиксом *-ба*: *сеоба, деоба*.

2.8. Сажимање и асимилација самогласника

Ово је гласовна промена у којој се два иста самогласника стапају у један дуг самогласник. Ова промена се одиграла када се л на крају речи претворило у: *стол > стоо > сто, вол > воо > во, сол > соо > со, сокол > сокоо > соко*.⁸

У другом случају сажимања самогласника претходи њихова асимилација, тј. изједначавање. На пример, код облика генитива једнине мушког рода заменице *који*, који гласи *којега*, добијен је облик *кога*, тако што се после испадања сугласника *ј*

⁸ Сажимање два самогласника *о* не одвија се у слагању речи, онда када се једно *о* налази на крају првог дела сложенице, а друго на почетку другог дела: *црноок, поодмаћи*, као и у речима страног порекла *зоологија* итд.

самогласник *e* асимиловао са самогласником *o*, с којим се дошао у додир, а затим су се два *o* сажела у једно дуго *o*: *којега* > *коега* > *коога* > *кога*. На исти начин су настали облици *мог(а)*, *твог(а)*, *твом* итд.

Асимилација и сажимање самогласника у облицима радног глаголског придева није по правилима књижевног језика: *дошао* > *дошо*, *ушао* > *ушо* и сл.

2.9. Дисимилација или губљење сугласника

До дисимилације, тј. губљења сугласника долази при упрошћавању сугласничких група, тако што се један сугласник из те групе губи. То се дешава у следећим случајевима:

а) од два иста сугласника један се губи: *без-закоње* > *безакоње*, *од-делити* > *оделити*, *рус-ски* > *руски*.⁹

Један од удвојених сугласника се не губи у суперлативу придева који почињу са *j*: *најјаднији*, *најјаснији*, *најјачи*, као и у сложеницама у којима сваки део сложенице, ради јасноће, треба да сачува своје значење: *преддржавни*, *наддијалекатски*.

б) сугласници *t* и *d* се губе испред сугласника *ц*, *ч*, *џ*, *ћ*, *ђ*: *почетак* – *почеци*, *изузетак* – *изузеци*. Ово се дешава због тога што су ови сугласници делимично садржани у сугласницима *ц*, *ч*, *џ*, *ћ*, *ђ*.

в) *t* и *d* се губе у групама *стн*, *стљ*, *штн*, *стк*, *стл* због тога што би се тешко изговориле: *радостан* – *радосна*, *позориште* – *позоришни*, *болест* – *болешљив* итд. Од овог правила одступају неке речи, нпр. *попустљив*, придеви изведени од страних речи суфиксом *-ни*, нпр. *азбестни*, *аористни*, *протестни*, као и именице изведене суфиксом *-киња*, нпр. *гимназисткиња*.

⁹ Губљењу сугласника може претходити једначење сугласника по звучности или једначење по месту творбе: *из-ситнити* > *исситнити* > *иситнити*, *раз-ширити* > *расширити* > *раширити*.

3. АКЦЕНАТ

У српском језику постоје четири акцента која по дужини могу бити кратки и дуги, а по тону узлазни и силазни.

		По тону	
		силазни	узлазни
По дужини	дуги	дугосилазни $\overset{\frown}{\quad}$	дугоузлазни $\overset{\prime}{\quad}$
	кратки	краткосилазни $\overset{`}{\quad}$	дугосилазни $\overset{\`}{\quad}$

Акценат српског књижевног језика је делимично слободан, тј. он може стајати на било ком слогу у речи (осим последњег), али мора следити одређена правила. Правила у распореду акцента су следећа:

- а) силазни акценти могу стајати само на првом слогу у речи: *задруга, памтити, нипати, веверица, пријатељ* и сл.
- б) узлазни акценти могу стајати на било којем слогу речи осим на последњем: *мене, ширина, развеселити, радити, генерација* итд.
- в) једносложне речи могу бити наглашене само силазним акцентом: *ред, мрак, бол, бок, мак* итд.
- г) последњи слог не може бити наглашен.

У српском језику неке речи исте су по свом гласовном склопу, разликују се само по акценту, нпр.: град (насељено место) : град (врста падавине), купити (добити новац) : купити (скупљати), радио (радни глаголски придев од глагола радити) : радио (врста уређаја).

И ненаглашени слогови у српском језику могу бити кратки и дуги, тј. разликујемо постакценатску дужину слогова, те дуги ненаглашени слогови могу стајати само после наглашених: *девојака, морнар, јабука, радим* итд.

И у српском језику постоје ненаглашене речи, тј. проклитике и енклитике. Неке речи се разликују само по томе да ли су наглашене или ненаглашене: Отишао је *пут* реке (предлог, проклитика) – Ка реци је водио *пут* (именица). Мачка је *под* столом (предлог, проклитика) – Мачка је скочила на *под* (именица).

